

Троян С.С., Киридон А.М.

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918: РЕВОЛЮЦІОНІЗАЦІЯ ЄВРОПИ І УКРАЇНА

Вступ. Перша світова війна, яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої [1], різко загострила суперечності політичного, економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона привела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914 – 1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилось в Німеччині, Австро-Угорщині й Росії [2] та мало своїм наслідком кардинальні політичні, суспільні, геополітичні зміни в облаштуванні та функціонуванні держав і народів.

Назрівання революційної кризи у Європі

Німецька імперія. На відміну від своїх майбутніх супротивників, Німеччина готувалася до війни завчасно й устигла до її початку зробити значно більше. Високий розвиток монополій у країні забезпечив порівняно швидко перебудову народного господарства на воєнний лад. Швидка мілітаризація Німеччини призвела до того, що її воєнно-промисловий потенціал став вищим, ніж у противників. На цій основі імперія Вільгельма II прагнула реалізувати низку стратегічних планів у сфері європейської та колоніальної політики [3] і активно підштовхувала початок війни у Європі [4].

Проте ця перевага була тимчасовою і з крахом планів “блискавичної війни” привела до катастрофічного стану в економічному житті і до загострення внутрішньополітичної обстановки. Війна принесла німецькому народові мільйони убитих і покалічених, виснаження сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Для реалізації розробленої влітку 1916 р. гігантської програми озброєння було засновано спеціальне управління під керівництвом генерала Гренера, яке спиралося на великі концерни. Результатом панування диктатури воєнно-державного монополістичного капіталізму стало прийняття 5 грудня 1916 р. закону “Про допоміжну службу вітчизні”, який завершив мілітаризацію праці у Німеччині, тобто введення трудової повинності всіх чоловіків від 17 до 60 років. Усе це неминуче привело до загострення політичної ситуації у Німецькій імперії.

Уже 28 липня 1914 р. Німеччиною прокотилася хвиля антивоєнних виступів і мітингів. У 1915-1916 рр. наростав як антивоєнний рух, так і економічні страйки робітників. Усього в 1916 р. страйкувало понад 130 тис. робітників. Навесні 1917 р. класова боротьба зробила величезний якісний стрибок вперед. Саме з цього часу під впливом загострення класових суперечностей у країні і Лютневої революції у Росії криза набула загальнонаціонального характеру. На чолі революційної антивоєнної боротьби стояли німецькі ліві соціалісти К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін, Ю. Мархлевський та інші, які об'єдналися в групу “Спартак”.

Для відвернення кризи навесні 1917 р. за настійною вимогою канцлера Т.Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував “Великоднє послання”, в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військове командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетман-Гольвега і призначення на його місце Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура Гінденбурга-Людендорфа. Однак під тиском блоку католицької партії “Центр”, прогресистів і соціал-демократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення “до миру на основі порозуміння”. Новопризначений

канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилось і в урядовій кризі: до листопада 1918 р. в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Міхаеліс, Гертлінг, Макс Баденський).

Політична боротьба і страйковий рух продовжували зростати у 1918 р. Могутній страйк за участю 1,5 млн. робітників відбувся наприкінці січня на підприємствах військової промисловості. У червні-вересні широкий антивоєнний страйковий рух охопив усю Німеччину. На нелегальній конференції групи “Спартак” 7 жовтня 1918 р. були розроблені заходи по підготовці збройного повстання і прийнята програма народної революції. Новий канцлер Макс Баденський обіцяв провести демократичні реформи і підписати мир намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про “парламентаризацію”, внесення змін до виборчої системи. Але ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції [5].

Австро-Угорська монархія. З початком війни в Австро-Угорщині запанувала жорстока реакція і фактично встановилася військова диктатура. Конституційні гарантії були скасовані, а опозиційна преса закрита. Парламент протягом перших двох років не скликався. За час війни було проведено понад 500 судових процесів за звинуваченням у “русофільстві”. Проте кожен рік війни невблаганно наближав “клаптикову” Габсбурзьку монархію до розпаду. Криза імперії проявилася не тільки у гострій відкритій і прихованій боротьбі пригноблених слов’янських народів, але і в суперечностях між Угорщиною та Австрією. У червні 1916 р. в угорській палаті утворилася група депутатів, яка виступала проти диктатури І. Тиси в Угорщині і проти австро-угорського союзу з Німеччиною, закликаючи до зближення з Англією та Францією. Ознакою політичної кризи в імперії Габсбургів стало вбивство 21 жовтня 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Ф. Адлером голови австрійської ради міністрів графа К. Штюрґка.

У зв’язку з великими поразками австро-угорської армії у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Перші активні виступи трудящих проти війни, які злилися з національно-визвольною боротьбою, відбулися в Галичині, Словаччині, Чехії [6]. На піднесення національно-визвольного і робітничого руху в Австро-Угорщині могутній вплив справила Лютнева революція в Росії. Хвиля бурхливих мітингів, антивоєнних демонстрацій і робітничих страйків у березні-травні 1917 р. прокотилася по всіх основних промислових центрах, що змусило піти у відставку уряд Тиси в Угорщині. Найбільшого розмаху робітничий і національно-визвольний рух набрав у Чехії. Страйкарі вимагали термінового проведення соціально-економічних реформ, припинення війни і надання Чехії національного самовизначення.

14 січня 1918 р. в Австрії розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь 700 тис. робітників. Виступи перекинулися на армію. Виникли навіть перші Ради робітничих депутатів. Влітку і восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперії Габсбургів. У жовтні чехи, югослов’янські народи і поляки заявили про розрив з нею і розпочали створення самостійних держав. До них долучилися українці: Українська Національна Рада проголосила 19 жовтня 1918 р. у Львові створення Західноукраїнської Народної Республіки, Буковинське народне віче 03 листопада 1918 р. в Чернівцях прийняло рішення про приєднання до України. Національно-визвольна боротьба слов’янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні-листопаді 1918 р., наступ італійської армії призвели до краху та розпаду імперії Габсбургів [7].

Російська імперія. Найболючіше події Першої світової війни позначилися на Російській державі. Військові поразки, великі втрати в армії, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Особливо ускладнилося становище у країні

після поразок 1914-1915 рр. і посилення впливу на політичне життя військово-промислових і великих монополістичних об'єднань. Ситуацію не могло виправити навіть створення Центрального і галузевих військово-промислових комітетів, керівництво якими знаходилося у руках великої буржуазії. Не допомогло також призначення у серпні 1915 р. імператора Миколи II головнокомандуючим російською армією, генерала М. Алексеєва – начальником штабу збройних сил, генерала О. Поливанова – військовим міністром. Різко посилилася боротьба між царем і урядом на чолі з І. Горемикіним, з одного боку, і IV Державною думою, з другого. Горемикін спочатку прагнув обмежити діяльність Думи “тільки законопроектами, викликаними потребами війни”, а потім при підтримці правої меншості в уряді вимагав її розпуску.

Криза верхів, поразки і важке становище на фронті, величезні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продовжарями – все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. По країні прокотилася хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які охопили не тільки великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. На початок 1917 р. становище стало вкрай напруженим, трудящі вимагали миру, хліба, волі. Напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам – полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам – відродити або створити свою державність [8].

Революційні події в Росії, а потім і в інших державах призвели до сутнісних територіально-політичних змін, зокрема, до відродження Польської держави (Друга Річсполита) та проголошення незалежності Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, становленню державності Української Народної Республіки, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, а також радянських республік – Росії, Білорусії, України, Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Революції в Німеччині, Австро-Угорщині, Росії, Фінляндії

Німеччина. Велика війна особливо сильно революціонізувала імперський простір, завдавши потужного удару кільком головним гравцям на арені міжнародної політики і бойових дій. Насамперед йдеться про кайзерівську Німеччину, Австро-Угорську монархію, Російську й Османську імперії [9].

У Німеччині метою революції була боротьба за вихід держави з війни, скинення кайзерівської монархії, встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Вона поділяється на три періоди: I – з 3 по 10 листопада 1918 р.; II – з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; III – з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад.

9 листопада берлінські робітники і солдати місцевого гарнізону підняли збройне повстання. Під натиском революції кайзер Вільгельм II утік до Голландії. Німеччина була проголошена республікою. 10 листопада на чолі з правим соціал-демократом Ф. Ебертом був створений уряд, який отримав назву Рада народних уповноважених. 12 листопада вона опублікувала програму революційних перетворень: у 1919 р. мав бути запроваджений 8-годинний робочий день, розширена система соціального страхування, профспілки визнавалися представниками робітників, котрі отримували право укладати колективну угоду з підприємцями. 16-21 грудня відбувся I з'їзд Рад, який проголосував за передачу вищої законодавчої та виконавчої влади Раді народних уповноважених.

30 грудня 1918 р. з представників групи «Спартак» і лівих соціал-демократів була

створена Комуністична партія Німеччини (КПН), яка закликала до встановлення диктатури пролетаріату. На початку січня 1919 р. комуністи організували в Берліні страйки і демонстрації під лозунгами «Геть уряд Еберта-Шейдемана!» і закликали до повалення Ради народних уповноважених. Місто було оточене урядовими військами. Нерівна боротьба тривала 10 днів. Придушенням повстання керував соціал-демократ Носке. 15 січня було схоплено і вбито вождів німецького пролетаріату К. Лібкнехта і Р. Люксембург.

19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф. Шейдеманом.

Комуністи та ліві соціал-демократи здійснили нову спробу революційного перевороту, цього разу в Баварії. 13 квітня 1919 р. була проголошена Баварська радянська республіка. Революційні сили створили уряд під назвою Комітет дії на чолі з комуністом Є. Левіне і запроваджували більшовицьку програму: введення робочого контролю на виробництві, націоналізація банків, формування червоної армії, створення революційного трибуналу, встановлення порядку в розподілі продовольства та інших товарів. Однак уряд не вирішив аграрного питання, відмовився від скликання всебаварського з'їзду Рад, не одержав підтримки від керівництва КПН. Через три тижні урядові війська ліквідували Баварську радянську республіку.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарська конституція була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної і суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло відображення у парадоксальному формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: «Німецька імперія є республікою». Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно цього основного закону, вводилося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права і свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниці, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським міністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Ф. Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків були ліквідовані. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою.

Австро-Угорщина. Австрія та Угорщина. Після Першої світової війни на політичній карті світу з'явилися нові держави у Центральній і Південно-Східній Європі. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні – листопаді 1918 р. змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування [10].

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К.Реннер став державним канцлером, Ю.Дейч – військовим міністром, О.Бауер – міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Революційні події в Австрії безпосередньо вплинули на Угорщину. Коли в Будапешті стало відомо про них, на вулиці міста вийшли озброєні робітники і солдати. Вночі з 30 на 31 жовтня вони зайняли всі стратегічні пункти угорської столиці. Влада перейшла до рук Національної ради, яку очолив лідер буржуазної партії незалежності граф М. Карої. 16 листопада 1918 р. новий уряд проголосив Угорщину республікою. Почалася демократизація суспільства: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зібрань і союзів, планувалося провести аграрну реформу і частину землі передати безземельним селянам. Але зовнішнє становище молодій республіці залишалося важким, що негативно позначилося на ситуації всередині країни. Внутрішніми труднощами прагнула скористатися створена 24 листопада 1918 р. Комуністична партія Угорщини на чолі з Белою Куном, який вирішив перенести досвід російської Жовтневої революції на береги Дунаю. Країни Антанти намагалися попередити революцію в Угорщині й 19 березня 1919 р. запропонували ввести в країну свої війська. Але цю пропозицію негативно зустрів угорський народ і уряд Карої пішов на переговори з соціал-демократами про створення нового коаліційного кабінету міністрів. Тим часом соціал-демократи вирішили об'єднатися з комуністами і 21 березня 1919 р. була створена об'єднана Соціалістична партія Угорщини, яка проголосила про взяття влади в свої руки.

Того ж дня робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію Будапешта, захопили найважливіші пункти столиці: вокзали, пошту, телеграф, мости через Дунай. Водночас був створений уряд – Революційна урядова рада на чолі з соціал-демократом-центристом Ш. Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ зайняв Б. Кун. Уряд проголосив про створення Угорської Радянської Республіки. Для захисту революції створювалася Червона Армія, а для боротьби з контрреволюцією - революційні трибунали. Для керівництва економікою була заснована Вища рада народного господарства. Відмінялися чини й звання, церква відокремлювалася від держави, націоналізувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, транспорт, скасовувалося поміщицьке землеволодіння, запроваджувався 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, вводилося загальне страхування від нещасних випадків і в разі хвороби, безплатне медичне обслуговування. Разом з тим, радянський уряд допустив ряд серйозних помилок, які значно звузили соціальну базу революції, загострили внутрішньополітичну ситуацію в країні і привели до створення широкого антирадянського фронту. Його соціальну опору склала значна частина селянства, дрібнобуржуазних верств і навіть робітників. Цей фронт підтримували країни Антанти.

16 квітня 1919 р. наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а згодом чехословацькі війська, проти яких діяла 300-тисячна угорська Червона Армія. Румунські й чехословацькі війська у квітні-травні 1919 р. відтіснили її до р. Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Влітку в угорських містах відбулися антирадянські повстання, фронт практично розвалився. Уряд не контролював ситуацію в країні, яка перебувала в економічній блокаді. 1 серпня 1919 р. праві соціал-демократи домоглися рішення про відставку радянського уряду. 4 серпня 1919 р. румунські війська увійшли в Будапешт. Угорська Радянська Республіка, проіснувавши 133 дні, зазнала краху. Наприкінці 1919-1921 рр. в Угорщині був установлений хортистський режим – авторитарна влада регента держави адмірала М.Хорті поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію з вимогою утворення суверенної держави. У Празі був створений Національний комітет, який об'єднав усі політичні партії і встановив тісний зв'язок з Чехословацьким національним комітетом у Парижі, який очолював відомий політичний діяч Т.Масарик. Національний комітет 28 жовтня 1918 р. оголосив про створення Чехословацької держави. 30 жовтня Словацька національна рада проголосила про відокремлення Словаччини від

Угорщини та її приєднання до чеських земель. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою і вибрали президентом Масарика. Під впливом революції в Угорщині, 16 червня 1919 р. в м. Прешові була проголошена Словацька Радянська Республіка, яка, щоправда, протрималася тільки до 7 липня і впала після виведення угорської Червоної Армії з її території. 20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, чим завершилося формування Чехословацької буржуазної республіки. Об'єднання чеських земель і Словаччини створило сприятливі умови для їх подальшого розвитку в рамках єдиної держави. Водночас, виходячи з тези Масарика про єдину "чехословацьку націю", конституція фактично відкидала самотність словаків. Рівноправність національностей трактувалася лише як мовно-культурна. Першим президентом Чехословаччини було обрано Масарика. У 20-х рр. Чехословацька республіка (ЧСР) перетворилася на високорозвинену європейську державу. Проте словацькі й закарпатські землі за рівнем розвитку відставали від чеських і моравських. Життєвий рівень там був нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напругу.

Влітку 1918 р. розпочалося відновлення незалежності Польщі. Російський радянський уряд декретом від 29 серпня 1918 р. анулював усі договори про поділи Польщі. 6 листопада в Любліні виник перший незалежний уряд на чолі з лідером галицької соціал-демократії І. Дашинським, який проголосив Польщу народною республікою. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу лідеру буржуазії Ю.Пілсудському, який став "начальником держави" і створив новий уряд на чолі з правим соціалістом Є.Морачевським. Формування Польської республіки – Другої Речі посполитої – було завершено встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Вона затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася національно-культурна автономія. Однак через кілька років гостра економічна криза привела до державного перевороту. 12 травня 1926 р. вірні Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали свої повноваження і був установлений диктаторський режим Пілсудського, що одержав назву "санація". Водночас у Польщі продовжували існувати партії, сейм та опозиція, яку складали ліві сили.

Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тісний союз з Сербією. Остання не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. У результаті переговорів Народного віче з сербським урядом була досягнута угода і 1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави ввійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм. Парламентаризм проіснував до 1929 р., коли король Олександр здійснив державний переворот. Він відмінив конституцію, розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, що привело до встановлення монархічної диктатури. У жовтні 1929 р. Королівство сербів, хорватів і словенців було перейменовано в Королівство Югославія.

Росія. Трагедія Першої світової війни, складна економічна і суспільна обстановка в державі, напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і мала своїм прямим

наслідком крах імперії [11]. Це, безумовно, значно полегшило завдання європейським народам, зокрема полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам, відродити або новелізувати чи вперше проголосити свою державність в історичних реаліях завершення Великої війни.

Російська революція 1917 року послідовно пройшла два етапи: перший – Лютнева буржуазно-демократична революція; другий – Жовтнева пролетарська (соціалістична) революція (до 1927 р. вживався, як правило, термін Жовтневий переворот, а потім – Велика Жовтнева соціалістична революція). Упродовж них відбулися зміни в державному устрої, пов'язані з розпадом і припиненням існування Російської імперії, проголошенням республіки, а також з завоюванням і консолідацією політичної влади в руках партії більшовиків. Разом з тим, революційний рух в українських землях у 1917 – 1921 рр. проходив у гострій і драматичній боротьбі, яка, втім, так і не призвела до утвердження в післявоєнному світі незалежної української державності. Революційні події на просторі Російської імперії привели до створення тільки низки радянських республік – Росії, Білорусії, України, Закавказької Федерації у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії, які наприкінці 1922 р. об'єдналися в єдину федеративну державу Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Фінляндія. Країна до 1917 р. знаходилася в складі Російської імперії і великий вплив на неї справили Лютнева та Жовтнева революції. Навесні і влітку там виникли революційні Ради, створювалися загони червоної гвардії. 18 липня 1917 р. сейм проголосив автономію Фінляндії у складі Росії. 26 листопада був сформований буржуазний уряд Пера Евінда Свінхувуда, а 6 грудня 1917 р. сейм прийняв декларацію, яка проголосила Фінляндію незалежною державою. 31 грудня 1917 р. радянська Росія надала незалежність Фінляндській республіці.

Буржуазні політичні сили в Фінляндії, спираючись на свої озброєні загони (шюцкори), посилили боротьбу проти революційного руху. Було прийнято рішення про розпуск створених фінськими робітниками загонів червоної гвардії. Уряд закуповував зброю в Німеччині. Все це привело до різкого загострення внутрішньополітичної боротьби і протистояння різнорідних сил, яке вилилося на перших порах у сутички між червоногвардійцями і шюцкорівцями.

22 січня 1918 р. в Фінляндії розпочалася революція, у ході якої 28 січня ліве крило соціал-демократичної партії здійснило переворот, розпустило парламент і сформувало робітничий уряд – Раду народних уповноважених. Була проголошена Фінляндська соціалістична робітничая республіка, яка проіснувала з 01 березня по 16 травня 1918 р. Загони червоної гвардії навіть зайняли столицю Фінляндії – Гельсінгфорс (сьогодні – Гельсінкі) і південь країни. Революційні сили спиралися на підтримку радянської Росії. З метою надання економічної допомоги фінським революціонерам з Петрограду для них відправили 10 вагонів з продовольством. Рада народних уповноважених підписала договір про дружбу з Радянською Росією і почала здійснювати соціалістичні перетворення.

Уряд Свінхувуда, який перебазувався в північні райони Фінляндії, змушений був укласти сепаратний мир з німцями. Наприкінці березня на південь країни почали прибувати німецькі війська під командуванням фон дер Гольца. Проти революції виступила армія під командуванням Карла Густава Маннергейма. Спільними зусиллями на початок травня 1918 р. вони роззброїли, розформували і розгромили підлеглі більшовикам військові частини та загони червоної гвардії, ліквідували Раду народних уповноважених. Фінляндія оголосила війну Росії. У результаті революційного протистояння в Фінляндії загинуло майже 35 тис. чол.

При підтримці німців у Фінляндії 15 серпня 1918 р. встановився монархічний режим на чолі з німецьким принцом Карлом-Фрідріхом Гессенським, проголошеним «королем Фінляндії і Карелії». Але після Листопадової революції в Німеччині вплив останньої на Фінляндію був підірваний, німецькі війська покинули країну. 12 грудня 1918 р. при підтримці Антанти Маннергейм став регентом Фінляндії. Уже в липні 1919 р. сейм

відмінив монархічний режим і вибрав президентом країни діяча прогресивної партії Каарла Юхо Стольберга. 14 жовтня 1920 р. між Фінляндією та Росією був укладений Тартуський мирний договір: Росія визнавала незалежність Фінляндії, передала їй порт Петсамо (рос. Печенга) на березі Баренцевого моря і частину території на Карельському перешийку, водночас Фінляндія втратила право на утримання авіації та підводного флоту в Північному Льодовиттому океані, а розмір її надводного флоту був обмежений. Важливим наслідком Тартуського договору для Фінляндії стало скасування дії Фрідріхсгамського мирного договору 1809 р. між Росією та Швецією про входження Фінляндії до складу Російської імперії. У грудні 1920 р. Фінляндія вступила до Ліги Націй.

Таким чином, впродовж 1917-1919 рр. у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії і Австро-Угорщині на карті Європи виникла низка нових держав, що було закріплено відповідною системою міжнародних договорів та угод [12] у контексті роботи Паризької мирної конференції.

Перша світова війна і Українська революція 1917 – 1921 рр.: особливості державотворчих процесів

Велика війна 1914 – 1918 рр. революціонізувала українські землі, які на той час входили до складу Російської імперії (Лівобережна, Правобережна, Центральна, Східна, Південна Україна, Крим, Волинь) й Австро-Угорської монархії (Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття). З одного боку, упродовж понад чотирьох років вони були театром запеклих бойових дій, а, з другого, ареною і об'єктом гострого геополітичного протистояння ворогуючих коаліцій [13]. Перша світова війна сприяла і поклала початок формуванню українських національних військових частин по обидві сторони протистояння. Так, Легіон українських січових стрільців з'явився в Австро-Угорщині в 1915 р., а українізовані військові з'єднання російської армії влітку 1917 р. [14].

Революції, а потім і розпад обидвох багатонаціональних імперій сприяв піднесенню революційного руху в українських землях і формуванню там державницьких владних структур. Лютнева революція в Росії, ліквідація царизму і проголошення республіки привели уже навесні 1917 р. до революційного вибуху в Україні. Наслідком цього став перехід «українського питання» в площину практичної політики та становлення української державності. Водночас реалізація проектів національно-державного будівництва українського народу певною мірою полегшувалася тим фактом, що обидві держави, до складу яких перед Великою війною входили українські землі, за її наслідками не були серед держав-переможниць [15].

Революція 1917-1921 рр. увиразнюється як символ державотворчих процесів та творення ідентичності. Період національно-визвольних змагань характеризувався бурхливим розвитком тогочасної правової, державницької думки, національної ідеї, пошуком моделі суспільного розвитку, інтелектуальним аналізом історії України, її традицій тощо. Сприйняття та інтерпретація подій переосмислюється під впливом соціокультурних змін межі ХХ – ХХІ ст. Образ революції структурується відповідно до морально-ціннісних імперативів конкретного суспільства у часовій перспективі. За роки існування сучасної Української держави не лише у вітчизняній історіографії, але й колективній свідомості нації ствердилося і стало загальноновживаним поняття «Української революції», яке інтегрує в єдину цілісність величезний масив суспільно-політичних подій та явищ, що мали місце на території України упродовж 1917–1921 рр. [16].

Лідерами Української революції стали, насамперед, Голова Генерального секретаріату В. Винниченко, Голова Центральної Ради М. Грушевський, Голова Директорії Української Народної Республіки С. Петлюра. На основі I Універсалу Української Центральної Ради від 23 червня 1917 р. проголошувалося створення УНР. Проголошення української держави неминуче вело до пошуку нової моделі організації влади, а відтак – потреби облаштування практично всіх сфер життя. II універсал Центральної Ради від 16 липня

1917 р. задекларував утворення Генерального Секретаріату як виконавчого органу влади, а в його складі одразу розпочало діяльність Генеральне секретарство з національних справ, яке фактично стало прообразом першого зовнішньополітичного відомства України. 20 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада III універсалом проголосила створення УНР у складі федеративної Росії. IV Універсалом Центральної Ради від 22 січня 1918 р. Українська Народна Республіка була проголошена вільною, незалежною, самостійною, суверенною державою українського народу.

За місяць до цього, 22 грудня 1917 р., на засіданні Уряду УНР був схвалений підписаний Головою Генерального Секретаріату УНР Володимиром Винниченком і Генеральним секретарем з міжнародних справ Олександром Шульгиним «Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ». Документ визначив обов'язки Генерального секретарства міжнародних справ, зокрема йшлося про здійснення міжнародних зносин держави, охорону інтересів українських громадян поза межами УНР, а також (тимчасово) про загальне влаштування національних непорозумінь в межах УНР.

Водночас розпочалася активна робота над створенням мережі дипломатично-консульських установ, діяльність яких регулювалася державними законами та нормативними документами [17]. Навесні 1918 р. співробітниками українського зовнішньополітичного відомства було підготовлено проект закону «Про закордонні установи УНР»; у червні 1918 р. – прийнято «Закон про посольства і місії Української Держави», в липні 1918 р. – «Закон про українську консульську службу». Розпочали діяльність перші вітчизняні Консульські курси для забезпечення держави дипломатичними і консульськими фахівцями. У січні 1918 р. українська делегація на чолі з В. Голубовичем взяла участь у мирних переговорах у Бресті, де 09 лютого 1918 р. підписала мирний договір між УНР і Четверним союзом – перший мирний договір періоду світової війни 1914 – 1918 рр. Договір складався з двох частин – політичної та економічної, які були підготовлені українськими дипломатами. Не менше значення мала й військова конвенція, яка дозволила зберегти на той час Україну в якості держави і суб'єкта міжнародних відносин [18].

Активна державотворча діяльність у сфері внутрішньої та міжнародної політики продовжувалася і в період перебування при владі гетьмана П. Скоропадського (Українська Держава) і Директорії УНР. Уряд Української Держави сформував окрему делегацію для мирних переговорів з РСФСР. Переговори відбувалися у Києві з травня до жовтня 1918 р., а російська делегація на чолі з Християном Раковським і Дмитром Мануїльським виконувала одночасно функції тимчасового дипломатичного представництва в Українській Державі. Окрім того Українська Держава започаткувала роботу своїх дипломатичних місій у Румунії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції і низці інших держав, а також прийняла понад двадцять повноважних представників зарубіжних країн (Австро-Угорщини, Болгарії, Грузії, Німеччини, Туреччини, Польщі, Румунії, Фінляндії тощо). В наступні роки мережа дипломатичних представництв України за кордоном була значно розширена, в тому числі й за рахунок діяльності ЗУНР. Відбувалися з'їзди послів і глав дипломатичних місій, з яких найважливішими стали два: у Карлових Варах (1919 р.) та Відні (1920 р.). Делегація УНР взяла участь у Паризькій мирній конференції (де вона активно співпрацювала з дипломатичною місією ЗУНР), одночасно виконуючи функції тимчасового дипломатичного представника України у Франції.

Державотворчі процеси на території України, яка включала українські землі колишніх Російської імперії й Австро-Угорської монархії уже під час Української революції 1917 – 1921 рр. призвели до практичної реалізації спроби об'єднання всіх земель в єдину українську державу. 22 січня 1919 р. був прийнятий «Акт Злуки» – урочисте проголошення універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР, цей день став Днем соборності України. Однак у складних і суперечливих повоєнних реаліях українцям не вистачило як власного порозуміння і єдності в досягненні й укріпленні державницьких цілей, так і

підтримки з боку зовнішнього чинника, насамперед головних держав-переможниць у Першій світовій війні, від яких напряму залежала реалізація на практиці державотворчих проектів народів Центрально-Східної Європи.

Паралельно із державотворчою і зовнішньополітичною діяльністю урядів УНР, ЗУНР, Української Держави (Гетьманату Павла Скоропадського), Директорії відбувалося формування паралельних державних структур Радянської України в грудні 1917 – березні 1918 рр. Виконання зовнішньополітичних функцій покладалося там на Народне секретарство міжнародних справ, яке згодом було перетворене на Народне секретарство міжнародних справ на чолі з В. Затонським. У січні 1919 р. було сформовано Раду народних комісарів УСРР на чолі з Х. Раковським, який одночасно очолив і зовнішньополітичне відомство радянської України. Уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв, зокрема у Варшаві, Берліні, Празі. Діяльність Наркомату закордонних справ УСРР була спрямована насамперед на розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, вдосконалення внутрішнього законодавства в межах компетенції наркомату, підтримку контактів з представництвами іноземних держав в УСРР. Ситуація кардинально змінилася після утворення в грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Вся сфера зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин України перейшла у підпорядкування союзного центру, а УСРР позбавлялася права на власну зовнішньополітичну діяльність. 20 вересня 1923 р. НКЗС УСРР було офіційно ліквідовано. Загалом це означало, що в результаті революційних подій, викликаних Першою світовою війною в українських землях, життєздатним виявився саме більшовицький державницький проект. Україна остаточно сформувалася як соціалістична держава республіканського типу в складі федерації – Союзу Соціалістичних Радянських Республік. Тільки після проголошення незалежності України в 1991 р. остаточно повернулася в історичний дискурс події Української революції 1917 – 1921 рр., які супроводжувалися боротьбою за українську державність і змаганням різних державницьких проектів [19].

Відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників Указом Президента України було визначено одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017 – 2021 рр. З цією метою Кабінету Міністрів України доручено забезпечити виконання плану заходів на 2017 – 2021 роки щодо відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників, передбачивши, зокрема: проведення відповідних урочистих та інших державних заходів у зв'язку із 100-річчям подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників; підготовку та публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових та інших видань, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917 – 1921 років, її ролі в історії України та Європи, а також життю і діяльності учасників українського визвольного руху початку ХХ століття; проведення у місті Києві та інших населених пунктах України тематичних міжнародних наукових конференцій, науково-практичних конференцій, круглих столів; організацію тематичних інформаційних, навчально-виховних, культурно-мистецьких, інших заходів у навчальних закладах та закладах культури, спрямованих на донесення інформації про події Української революції 1917 – 1921 років, виховання патріотизму та підвищення у громадян, передусім учнівської та студентської молоді, інтересу до історії України; проведення тематичних виставок архівних документів, речових пам'яток і фотоматеріалів, а також оновлення діючих експозицій музеїв, зокрема краєзнавчих, кімнат-музеїв визначних подій та діячів Української революції 1917 – 1921 років; створення та демонстрацію на загальнонаціональних і регіональних каналах телебачення документальних фільмів, присвячених подіям Української революції 1917 – 1921 років; забезпечення разом із Національним банком України виготовлення та випуску в обіг у встановленому порядку серії ювілейних монет на відзнаку 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років; випуск в обіг серії поштових марок і конвертів, присвячених

100-річчю подій Української революції 1917 – 1921 років, здійснення спецпогашення поштових марок; всебічне сприяння науковим, краєзнавчим дослідженням з історії українського державотворення та українського визвольного руху, їх популяризації; сприяння реалізації ініціатив громадськості, спрямованих на збереження та відновлення національної пам'яті, популяризацію української історії та культури, консолідацію на цій основі суспільства.

Окрім того передбачалося забезпечити опрацювання питань меморіалізації подій та визначних постатей Української революції 1917 – 1921 років; створення всеукраїнської туристичної програми «Шляхами Української революції 1917 – 1921 років»; дальшого розвитку Музею Української революції 1917 – 1921 років Національного музею історії України, зокрема щодо розширення сучасної експозиції та можливого відтворення меморіальних кабінетів Голови Центральної Ради Української Народної Республіки М. Грушевського та першого голови уряду Української Народної Республіки В. Винниченка в історичній будівлі Української Центральної Ради (м. Київ, вул. Володимирська, 57); підготовку інформаційних матеріалів про Українську революцію 1917 – 1921 років та її роль у європейській і світовій історії, організацію роботи із розповсюдження згаданих матеріалів в іноземних державах.

Заплановано було проведення конкурсу громадських проектів щодо створення інформаційно-просвітницького інтернет-порталу «Українська революція 1917–1921 років», а також мультимедійних та інших високотехнологічних проектів із залученням до реалізації зазначених завдань фахівців наукових установ та вищих навчальних закладів. Одним із масштабних мав стати всеукраїнський проект «Місця пам'яті Української революції 1917 – 1921 років», реалізація якого покладалася на центральні та місцеві органи виконавчої влади, Київську міську державну адміністрацію, органи місцевого самоврядування за участю Національної академії наук України.

Реалізація цих та інших заходів як загальнодержавного, так місцевого значення сприяла і сприятиме в перспективі подальшого їх проведення піднесенню як рівня обізнаності в українському суспільстві з складною внутрішньополітичною і міжнародною архітектонікою подій Української революції, так і практичного змістовного наповнення процесу сучасного українського державотворення, розумінням головних уроків тих подій, пов'язаних з життєвою необхідністю й умінням захищати суверенітет і незалежність України, відстоювати її національні інтереси на державному і суспільному рівні.

Загалом символічний потенціал державотворчих ідей періоду Української революції використовується для зміцнення сучасних процесів націє- та державотворення, а мнемонічні коди Української революції водночас є частиною загальнонаціонального проекту віднайдення ідентичності через історичну ідентифікацію.

Висновки. Новий європейський і світовий геополітичний порядок були зафіксовані в міжнародно-правовому ключі в результаті рішень післявоєнних міжнародних мирних конференцій. Вироблені на Паризькій (1919 – 1920 рр.), а потім і Вашингтонській (1921 – 1922 рр.) конференціях нові реалії, засади і принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи [20]. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. По-п'яте, умови мирних договорів і рішень міжнародних конференцій не змогли усунути низку суперечностей політичного і

національного характеру, а також зберегли, а то й загострили суперечності як у таборі держав-переможниць, так і між ними та переможеними державами, а також між державами Заходу і радянською Росією [21]. Все це принципово змінило розстановку сил на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період. Українці збагатилися досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української Держави гетьманату П. Скоропадського, Української Народної Республіки часів Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки, але так і не змогли реалізувати свій незалежний національний державницький проект на завершальному етапі Першої світової війни і під час Української революції 1917–1921 рр.

Джерела і література

1. Münkler, H. *Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918*. Berlin: Rowohlt, 2013. 928 S.
2. Віднянський, С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) // *Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання*, № 9, Київ, 2004, с. 7–15; *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации* / под ред. Л.С. Белоусова, А.С. Маныкина. М.: Издательство Московского университета, 2014. 816 с.
3. Троян, С.С., Фисанов, В.П. *Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX – начала XX века)*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. 96 с.; Leonhard, J. *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges*. München: Verlag C.H. Beck, 2014. 1157 S.
4. Neiberg, Michael S. *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 352 s.
5. Эйзенштадт, Ш. *Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций*. М.: Аспект Пресс, 1999. 416 с.
6. Сыч, О.И. Национальный аспект Версальской системы // *Вопросы истории*, № 1, Москва, 2004, с. 126–133.
7. *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*. Т. 1 / отв. ред. М. Волос, Г.Д. Шкундин. М.: Квадрига, 2012. 456 с.
8. Лиддел, Г.Б. *История Первой мировой войны*. М.: АСТ, 2014. 574 с.; *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 350 с.
9. *Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій* / наук. ред. С.С. Трояна. К.: Кондор-Видавництво, 2017. 280 с.; Юджин, Роган. *Падение Османской империи. Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914–1920 гг.* М.: Альпина Нон-фикшн, 2018. 559 с.
10. Віднянський, С.В. Перша світова війна і її вплив на країни та народи Центральної і Східної Європи // *Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)* / наук. ред. С.С. Трояна. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014, с. 30–39; *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*. Т. 1 / отв. ред. М. Волос, Г.Д. Шкундин. М.: Квадрига, 2012. 456 с.
11. Венгер, Н.В. Монархія та народ: еволюція образу влади на тлі подій Великої війни 1914–1918 рр. // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки*, наук. ред. С.С. Трояна. Київ: Кондор-Видавництво, 2018, с. 182–212.
12. *Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників)*: хрестоматія / авт.-уклад. О.І. Овчаренко, О.В. Сухушина. Черкаси: Вертикаль, 2016. 708 с.

13. *Галичина: історія, політика, культура*. В 11-ти томах. Т. 6. Перша світова війна / [голова ред. ради М. Литвин; відповід. ред. І. Патер]; Львів; Тернопіль: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича 2016. 966 с.
14. Пінак, Є., Чмир, М. *Військо Української революції 1917–1921 років*. К.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 432 с.
15. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / упорядн. О. Реєнт; ред. кол.: В.А. Смолій (голова). К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. 784 с.
16. Киридон, А.М. Образ революції 1917–1921 рр.: формування мнемонічних кодів за доби незалежної України // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки* / наук. ред. С.С. Трояна. Київ, Кондор-Видавництво, 2018, с. 516–531.
17. Троян, С.С. Українська дипломатія: шлях тривалістю 100 років // *Зовнішні справи*. Серія «Політичні науки», № 11, Київ, 2017, с. 31–34.
18. Дацків, І.Б. Брестський мир в історії української дипломатії // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки* / наук. ред. С.С. Трояна. Київ, Кондор-Видавництво, 2018, с. 281–308; Солдатенко, В.Ф. Перший мир Великої війни // *Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки* / наук. ред. С.С. Трояна. Київ, Кондор-Видавництво, 2018, с. 309–339.
19. *Нариси історії української революції 1917–1921 років* [Текст]: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2011. Кн. 1 / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. 2011. 390 с.; Кн. 2. / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. 2012. 464 с.
20. *Первая мировая война, Версальская система и современность*. Сб. статей / отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. СПб.: СПбГУ, 2014. 408 с.
21. *От миропорядка империй к имперскому миропорядку* / отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. М.: НОФМО, 2005. 204 с.